

КОНСТИТУЦІЙНІ ІДЕЇ ПИЛИПА ОРЛИКА З ПЕРСПЕКТИВИ СТЕПОВИХ ВИТОКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Спроби дати історичну оцінку документові, що відомий як Конституція Пилипа Орлика (інакше Бендерська конституція 5 квітня 1710 р.), ще раз свідчать про те, що прості питання найскладніші. Елементарна методика вимагає, по-перше, зіставлення оцінюваного явища з минулим, а по-друге, з'ясування його впливу на майбутнє. Однак усі оцінки Орликової Конституції поки що стосувалися другої частини цієї процедури, а саме: наголошували на її ролі для подальшого розвитку української політичної думки та, зрештою, української нації. Порівняння з майбутнім легко створює враження, що цей документ випередив свій час. У ньому можна знайти положення, які не лише відповідали уявленням пізніших українських політичних діячів про територію та політичний устрій Української держави, а й навіть перегукувалися з конституційними проектами й актами XIX–XX ст., внаслідок чого Конституцію 1710 р. можна було потрактувати і як першу європейську конституцію¹. Така надмірна апологія наражалася на слушні протести, але не аргументовану дискусію. Видавці останньої публікації тексту затаврували як міф ідею, що Орликова Конституція випередила решту конституцій, але залишили розгляд цього питання майбутньому дослідникові². Єдиним аргументом «міфоборців» було те, що Бендерський акт мав прецедент у договорах між новообраними польськими королями та шляхтою (*Pacta Conventa*, вперше укладених 1573 р.). Проте цього не приховував і «міфотворець» Омелян Прицак, зате його опоненти незчулися, як приписали Орлику прагнення «обмежити самодержавну владу монарха органом влади квазіпарламентського типу (Генеральною Радою)», чим самі втрапили

¹ «Можна стверджувати, що модерна історія кожної нації починається з її конституції. XVIII століття було періодом, коли декілька націй одержало свої конституції: Сполучені Штати у 1787–1789, Франція та Польща у 1791. Україна в цьому відношенні була попереду, прийнявши конституцію 1710 р.»: Pritsak O. *The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)* // *Cultures and nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honour of Roman Szporluk*. Cambridge, Mass, 2000. P. 471.

² Договори і постанови / Упор. О. Алфьоров. К., 2010. С. 5.

до пастки ототожнення гетьманського уряду з монархією. Що ж до порівняння Конституції з тогочасною українською політичною традицією, то про це лише тривіально заявлено, що вона стала «своєрідним підсумком державотворчої діяльності українських гетьманів XVII ст.»¹.

Словом, історичній оцінці Орликової Конституції бракує з'ясування того, як цей документ відображав і розвивав тодішню політичну традицію українського козацтва – середовища, в якому виник і якому його було адресовано. Виконання цього завдання кидає, однак, непростий виклик, тому що про політичні погляди козацтва відомо дуже небагато, спеціально не досліджували. По суті, нам приблизно відомі хіба що козацькі політичні інститути та деякі їхні функції, але походження та еволюція, не кажучи про їх розуміння самим козацтвом, залишаються досі невідомими². Політичну традицію козацтва оцінювали тільки поверхово і, як наслідок, суперечливо – то як демократичну, то як архаїчну. Отже, складність оцінити Орликову Конституцію ще раз нагадує про потребу вивчення уявлень козацтва про принципи та ідеали своєї політичної організації і про те, як вони втілювалися у політичних інститутах: гетьманстві та центральному уряді, радах, адміністративному устрої тощо.

Поза тим, зіставлення Орликової Конституції лише з політичними практиками Речі Посполитої ігнорує інше можливе джерело запозичення козацтвом політичних ідей – степові держави та спільноти Північного Причорномор'я. Адже вони були не просто сусідами, а й, власне, суверенами отих степових територій, де зародилося українське козакування. Ідеться передусім про Монгольську імперію (в постаті Золотої Орди, на часи існування якої випадають перші згадки самого поняття «козак» у першому десятилітті XIV ст.), Кримський ханат, що утворився із золотоординського улусу, Османську імперію – вона також мала степове походження і володіла степовим Правобережжям та була сюзереном Кримського ханату, нарешті, про степові орди буджацьких татар, ногайців, калмиків. Так звані східні риси побуту, озброєння й тактики українського козацтва промовисто вказують на високий престиж цих степових сусідів в його очах, незважаючи на те, що писемні джерела більше засвідчили ворожі стосунки козаків із степовиками. Отже, з огляду на те, що козацтво навіть постало на території степової політичної традиції, правомірно було б в ній теж шукати витoki політичних уявлень козацтва.

¹ Там само.

² Думку про це уже висловив П. Сас, проте у своєму монографічному дослідженні він також уникнув аналізу політичних інститутів козацтва. Див.: Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*. К., 1998. 295 с.

На жаль, джерел про політичну традицію степу обмаль. Життя степових держав було зазвичай настільки нетривале і нестабільне, а освічений прошарок у них, зацікавлений та здатний записати власну історію, настільки мізерний, що відомості про степовиків збережено переважно лише в тих осілих державах, які мали стосунки з кочівниками. А позаяк ці стосунки бували здебільшого ворожими, то нерозуміння степової культури перемішувалося з неприязню, внаслідок чого тут можна почерпнути про неї небагато свідчень, у кращому випадку – хіба що описи публічних ритуалів з участю верхівки. Лише у двох степових державах – Османській та Монгольській імперіях – було створено наративи власного походження, які безпосередньо висвітлювали політичні ідеали степових спільнот. Спеціальна ж література про державне управління, що продукувалася в ісламізованих державах тюрків, як-от державі Караханідів чи Османській імперії, належала до стандартного жанру «дзеркала принців», відомого ще у Давньому Єгипті, і про державні інститути, крім всюдисущого на Близькому Сході інституту везіра, вони не повідомляють¹. Зокрема, тут цілком обійдено увагою такі характерні степові інститути, як з'їзди знаті (*курултай*) та наради. Малопридатні для дослідження політичної традиції степовиків етнографічні матеріали, адже вони в основному випадають на три останні століття, коли європейські технології у війсьній справі та землеробстві вже підірвали господарську та політичну гегемонію кочових скотарів у степовій Євразії. Власне тому вивчення створеної ними цивілізації перебуває на початковій стадії і йому притаманне розмаїття теорій та непевність термінології².

Зважаючи на ризики, якими обтяжене вторгнення одразу у дві непевні ділянки історичних знань – політичних традицій українського козацтва та степових спільнот, вже не кажучи про їх пов'язання між собою, ця студія може бути лише спробою довести до відома фахівців з історії українського козацтва можливість пошуку витоків козацької традиції серед степових сусідів і на цій підставі ідентифікувати те, як релікти та модифікації степових політичних практик позначилися на положеннях Конституції Орлика. Беручи до уваги неусталеність поглядів на степову цивілізацію та державність, я подаватиму характеристику степових імперій за власною інтерпретацією.

¹ Див. огляд літератури цього жанру: Yusuf Khass Hajjib. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes* / Translation, introduction and notes by R. Dankoff. Chicago, 1982. Р. 3–9.

² Огляд теорій кочових суспільств див.: Крадін М. *Кочівництво у сучасних теоріях історичного процесу* // Східний світ. 2000, № 1. С. 106–124.

Спільноти євразійського степу виробили власний тип держави – степову імперію¹. Уже перше джерело, де згадано кочівників, Геродотів опис надчорноморської Скіфії (V ст. до н.е.), змальовує цей тип держави. За тривалий час свого панування у степовій Євразії, що розтягнувся на два тисячоліття до появи українського козацтва², у степовиків виробилися розвинені уявлення про власну державу та її призначення, про державні інститути і стосунки між ними та суспільством³. Степова імперія являла собою федерацію внутрішньо автономних племен, між якими існувала жорстка ієрархія, а консолідувало їх визнання влади верховного правителя та його династії. Це не був випадковий племінний союз, як не раз уявлялося сучасникам з осілих держав та пізнішим історикам. Верховний правитель виступав його творцем і повелителем. Він спирався на силу кількох племен, разом з якими тримав у покорі та використовував на власний розсуд підлеглі племена, проте племінний устрій залишався основою соціальної організації. Правитель міг лише нав'язати підлеглим племенам власного представника (з членів власної династії чи оточення), який контролював місцевого вождя. Словом, усі степові імперії мали чотириступеневу структуру: 1) правитель; 2) династія та оточення правителя (двір, гвардія); 3) племена-союзники; 4) племена-данники.

Основоположним інститутом степової імперії було військо, оскільки саме воно забезпечувало головну відповідь на основні виклики суспільству – насильство та економічну нестабільність кочового скотарства. Ось чому лідер степової держави був передусім або винятково полководцем. Військова ставка вождя – орда – стала уособленням політичної влади і держави, а лук – головна зброя степовиків – вищою владною регалією.

¹ Цей термін є модифікацією терміну «імперія степу» (франц.: *l'empire de steppes*), яку запровадив французький історик Рене Грусе у своєму широко відомому огляді історії держав та спільнот степової Євразії: Grousset R. *L'Empire des Steppes*. Paris, 1939 (англ. переклад: Grousset R. *The empire of the Steppes: A History of Central Asia* / Transl. N. Walford. New Brunswick, 1970. 687 p.). О. Прицак запропонував для визначення цього типу держави інший, на мій погляд, задовільний термін «рах nomadica» («кочівничий світ»), доречно зауваживши, що і в латинській, і в тюркській мовах слово *pax* (тюркською *el*) має подвійне значення світу та імперії: Pritsak O. *The Distinctive Features of the Pax Nomadica* // *Popoli delle Steppe. Unni, Avara, Ungari*. Spoleto, 1988. P. 749–788, особливо с. 749. Поширений термін «кочова імперія» видається мені невдалим, оскільки переносить рису кочування на державу; коректно було б – «кочівнича імперія».

² Історичну типологію та періодизацію степових імперій див.: Di Cosmo N. *State formation and Periodization in Inner Asian history* // *Journal of World History*. 1999, vol. 10, № 1. P. 1–40.

³ Про тривалість імперської державної ідеології у степових суспільствах незалежно від наявності чи відсутності степових імперій див.: Golden P. *Imperial Ideology and the sources of political unity amongst the pre-Cinggisid nomads of Western Eurasia* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. T. 2. Wiesbaden, 1982. P. 37–76.

Племінна структура узасаднювала існування вищого колегіального органу влади – з'їзду-наради вищих урядовців та верхівки племен (тюркською мовою *курултай* – «зібрання», монгольською – *хуріл*, кримсько-татарською у XVII ст. – *кенгеш* – «рада, нарада»). Курултаї зазвичай скликали для зведення на престол верховного правителя та виконання імперських релігійних церемоній, іноді вони бували нарадами при правителі. Такі з'їзди мали на меті підтримувати добровільну консолідацію племен, проте на них ніколи не відбувалося ані виборів, ані голосування, адже це суперечило би статусу верховного правителя, визнаного учасниками як єдиного носія божественної харизми. Місія курултаю полягала у складанні йому колективної присяги, тобто пов'язання моральним обов'язком, тому курултай не знає іншого волевиявлення, крім одностайного. Найскладніше питання, що виносилося на курултай, призначення спадкоємця верховної влади, вирішували не на курултаї, а шляхом домовленості між членами династії. Власне, у забезпеченні мирної передачі влади, щоб зберегти консолідацію держави, полягала основна державна функція династії. Елекційний курултай лише маскував ритуальними виборами (з їх одностайним волевиявленням) колективну присягу на вірність новообраному вождеві. Тож про реальний вибір не йшлося, а розбіжність позицій учасників курултаїв виливалася у неявку тих, хто був не згоден із заздалегідь відомим рішенням, та скликання ними альтернативних курултаїв, що, зрозуміло, призводило надалі до розколу держави. Водночас зневіра підданців у харизмі свого правителя наражала його на смерть від їхньої ж руки.

Меті постійного підтримання міжплемінної єдності в степовій імперії слугував інститут намісників верховного правителя у племенах. Обсяг їхніх повноважень залежав від місця відповідного племені в імперській ієрархії.

Центральний уряд складався з посадовців, що перебували у найближчому оточенні правителя та обслуговували його особисті потреби (спальники, коморники, конюхи, кухарі, зброєносці, вартіві тощо). Лише як виняток, і то вже у розвиненій під впливом політичних традицій Близького Сходу та Візантії Османській імперії, посади почали відповідати підрозділам певних служб (судді *кадіаскери*, податківці та фінансисти *дефтердари*, печатник *нішанджи*, завідувач канцелярії *феїс уль-кюттаб*).

Ще одним важливим інститутом консолідації влади в руках правителя були імперські учти. Учта поєднувала в собі ритуали урочистого нагородження від імені імператора та колективної присяги підданців на вірність йому. Алкоголь, особливо вино, якого степовики не виробляли і яке потрапляло до них лише як трофей чи привізний товар, відігравав роль основної нагороди. Особлива роль учт полягала у тому, що вони давали змогу нала-

годжувати прямі взаємини правителя з будь-яким підданцем, оминаючи племінні та соціальні кордони. Окрім зміцнення його персональної популярності у союзних та підлеглих племенах, це також давало можливість степовому імператорові самостійно добирати кадри для свого оточення й уряду. Політична роль учт виразно проявилася у тому, що в степовій традиції чаша для напоїв набула разом із луком значення вищої владної регалії.

Неможливо раціонально заперечити привабливість для козацтва степових політичних традицій, особливо зважаючи на наявність запозичень в одязі, війсьній справі, побутовій культурі. Навіть високорозвинені цивілізації, як ісламська та китайська, переймали певні степові звичаї. Що ж до козаків, то тюркське та монгольське походження посадових назв у їхньому середовищі прямо вказує на джерело запозичення таких понять, як: кошовий, курінний, осавул, кантаржей.

Без прямих свідчень важко з певністю встановити першовзрієць козацьких самоврядних інститутів, зокрема рад. Розкидане по степу військо братство потребувало колегіального органу правління. До того ж, козацтво, на відміну від кочівників, значно розширило коло осіб, яких обирало. Окрім старшого/отамана/гетьмана/кошового, виборними були й посадовці нижчого рангу. Крім того, вибори відбувалися часто – раз на рік, і це давало виборцям змогу реально впливати на обраних, зокрема й гетьманів.

Очевидно, ширша, ніж у степовій традиції, система козацького самоврядування сформувалася через відсутність племінної структури і незначну кількість серед козаків родової аристократії. Без її дисциплінуючого авторитету, що у степових суспільствах спирався як на звичай і релігію, так і на реальну силу, консолідація егалітарної козацької спільноти могла бути досягнута лише згодою її членів. Тому ради та виборність адміністративних посад стали інститутами, що забезпечували реалізацію індивідуальних інтересів козаків. Отже, козацька спільнота набула демократичнішого характеру, якого не мало суспільство кочових скотарів. Утім, козацькі колективні органи влади і виборність теж не виходили з ідеалів рівноправ'я. До того ж, коло питань, що виносилися на раду, було обмеженим, та й процедуру ухвалення рішень практикували або примітивну, як, скажімо, жеребкування при переділі угідь, або й зовсім не демократичну, коли доходило до мірвання силами між групами незгідних. Та все ж козацькі ради мали й схожі зі степовими курултаями риси. Так, вони не були загальними, і в них брали участь переважно заслужені козаки. На противагу їм подеколи збиралися «чорні» ради, що можна розглядати як аналог альтернативного курултаю (чорна рада за тюркською термінологією означала не тільки раду чорні, а й загальну, головну раду).

Позиція гетьмана чи іншого старшого стосовно маси козацтва була подібною до позиції степових ватажків. З одного боку, дехто з них міг зосереджувати деспотичну владу і використовувати колегіальні органи влади та публічні ритуали на свою користь, але, з другого боку, розчарування підлеглих загрожувало смертю. Козацький ватажок, таким чином, мав усі ознаки степового правителя: доки його харизма підтверджувалася героїчними вчинками, він утримував владу, але з втратою віри в нього, у чому й полягала харизма, він втрачав владу, а не раз і саме життя.

У вкоріненому серед козаків пияцтві та застільних звичаях, про які неодмінно повідомляли заїжджі європейці, також проглядають спільні зі степовиками політичні традиції учт.

Зв'язок політичних традицій українського козацтва зі степовою культурою добре підтверджують свідчення (їх часто трактують як курйозні) про чималу серед козаків кількість мусульман ще у XVI ст.¹ Насправді йшлося про присутність у козацькому середовищі маси тюркського населення степів (воно було ісламізоване у Північному Причорномор'ї ще на початку XIV ст.), тобто про агента передачі степової політичної традиції. Відомий лист двох буджацьких татар до Бернарда Претвича 1548 р. також дає приклад взаєморозуміння між новими і старими господарями степу – козаками і татарами².

Історики козацтва взагалі не звертають уваги на те, що сама поява у степах слов'янського населення, що несло військову службу як повинність, в якій вбачало первісне джерело українського козакування, знаходить пояснення у поширеному степовому інституті воєнного невільництва. Його перші випадки у Східній Європі теж пов'язані зі степовиками – аvaraми³, а занесення до України безпосередньо перед появою козацтва – з монголами. Монголи практикували осадження завойованого населення на землю з обов'язком виконання різноманітних державних повинностей – вирощування зерна, обслуговування пошти, охорони. Наявність серед цих людей так званих бояр (термін давньотюркського походження для позначення персонального слуги правителя, буквально «наказного») є монгольським слідом, адже і в Київській Русі, і в сучасній козацтву Московії слово «боярин»

¹ На свідчення Станіслава Сарніцького про те, що серед козаків («черкасів») було більше магометан, звернули увагу М. Грушевський та А. Кримський, проте вони побачили в ньому лише ознаку слабкості православ'я. Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. К., 1909. С. 389; Кримський А. *Історія Туреччини*. К., 1995. С. 189.

² Stepaniv J. *A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1977, vol. 1, no 2. P. 211–224.

³ Пріцак О. *Слов'яни та авари* // Його ж. *Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. К., 2007. С. 787–803.

мало цілком інше значення, маркуючи належність до правлячої групи. Ординська служба теж мусила знайомити цих слов'янських воєнних поселенців із традиційними політичними інститутами степовиків.

Тож лише згодом, завдяки перебуванню у складі католицьких держав, українське козацтво опинилось у зоні європейської традиції, що пов'язувала з воєнною службою соціальні привілеї, і власне відтоді козаки взяли її на озброєння, домагаючись прав шляхетського стану. Відомо, що на цей процес суттєво вплинули православна знать та духовенство, які використовували козаків у власних політичних цілях. Конституція Орлика належить до зразків подібної політичної творчості української еліти і цілком логічно, що вона формально має прецедент у договорах між шляхтою і королями, відомих під назвою *Pacta Conventa*. Це пасувало основоположній ідеї документа – укладенню взаємних зобов'язань між гетьманом та козацькою старшиною. Утім, передчасно було б вбачати в цьому ознаки відданості Орлика ідеалам демократії. Радше, йшлося про відповідь на надмірне посилення гетьманської влади та зловживань, допущених за гетьманування Івана Мазепи та його попередників. Зверхнє ставлення гетьманів до козацтва, коли вони навіть старшину трактували не як товариство, а як слуг, про що згадується у Конституції¹, загрожувало внутрішнім конфліктом. Орлик запропонував низку засобів для запобігання гетьманській сваволі, але в його Конституції немає мови про конкретне обмеження влади гетьмана – він лише виходив з того, що самоправство, за його словами, не личить гетьманському уряду². Зрештою, не йшлося і про заміну гетьманства колективним органом влади.

Разом з тим деякі із запропонованих у Конституції положень державного устрою прямо вкладаються у степові норми. Серед них перш за все слід згадати збереження формули «Військо Запорозьке» як назви держави. Для степових спільнот військо, як уже зазначалося, було основоположним інститутом держави. Цьому логічно відповідало поєднання значень держави, війська і ставки верховного правителя у степовому понятті «орду». Найближчим для козаків прикладом асоціювання держави з військом міг виступати Кримський ханат, де першим титулом володаря було окреслення: «Великий хан Великої Орди»³. Терміном «Велика Орда» позначали воло-

¹ Договори і постанови. С. 64–65.

² Там само. С. 54–55.

³ Цей титул мав незначні варіації, наприклад, «(великий) падішаг Великої Орди». Див. приклади: Matuz J. *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*. Freiburg, 1976. 348 s.; Фаизов С. *Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру, 1654–1658: Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постперелазского времени*. М., 2003. 168 с.

діння золотоординських ханів, розташовані поміж річками Волгою та Уралом. Ханські намісники в ордах Північного Причорномор'я мали відповідний воєнний титул головнокомандувача (*сєраскер*).

Державний устрій гетьманської України з її нерозвиненим центральним урядом та слабкою бюрократією й автономними полками також був подібний до степової імперії, а не Королівства Польського чи Московії. За такої устроєвої форми консолідація держави залежала від персонального авторитету гетьмана та ефективного узгодження його інтересів з інтересами полковників. Власне про це йдеться у найдетальнішому шостому пункті Конституції, де Орлик намагався гармонізувати повноваження гетьмана та полковників. З одного боку, він закликав гетьманів відмовитися від «само-вlastя», що, втім, не мало реальної перспективи, адже суперечило харизматичній природі гетьманської влади. З другого боку, Конституція передбачала відновлення/упорядкування інституту генеральних з'їздів (рад), що цілком відповідало степовій моделі державності. Крім того, перегукуються зі степовими прецедентами й пропозиції скликати цю раду тричі на рік у релігійні свята ¹, а ухвали приймати одноставним волевиявленням («єдиностайними голосами», «єдиногласная ухвала») ².

Інститут генеральних радників, які мали представляти гетьмана у полках ³, теж дуже нагадує за своїми функціями намісників правителя у племенах степової імперської федерації. Вони мали захищати інтереси центральної влади у, по суті, автономних військово-адміністративних одиницях, якими були полки гетьманської України. Відмінність полягала у тому, що полкам надавали право голосу в призначенні генеральних радників, але це вкладалося у систему заходів, спрямованих на обмеження гетьманської сваволі, а не забезпечення рівноправ'я. Існування підконтрольних гетьманові військ (компанійців та сердюків) ⁴ також мало степовий аналог — у гвардії правителя, наприклад «кешик» Чингіз-хана чи яничарів династії Османів.

Запровадження уряду підскарбія та здійснення генеральних ревізій нагадує османську модель, за якою податкові реєстри та фінансові питання покладалися на спеціальних урядовців — *дефтердарів*. Показово, що в полках мало бути по два підскарбія, що відповідає османській практиці, за

¹ *Договори і постанови*. С. 58–59. Ще давні кочівники *сюнну/хунну* збиралися тричі на рік у столичному місті Лунчен (на території сучасної Монголії) для виконання релігійних ритуалів. Подібні періодичні зібрання у кочовиків Північного Причорномор'я невідомі, але відкидати такої можливості немає підстав через укоріненість серед степовиків однакових звичаїв.

² Там само. С. 31, 59.

³ Там само. С. 57–58.

⁴ Там само. С. 86–89.

якою фінансовими справами держави керувало два *дефтердари*. Умовне тимчасове пожалування козацьких посадовців ранговими маєтностями було також, радше за все, запозичене з Османської імперії, де ця система на той час іще діяла.

Скасування військових постів та посольських поборів, осуд хабарництва, риторика щодо захисту вдів і сиріт теж перегукуються з османськими та кримськими взірцями, що мали вже ісламське походження. Утім, лише зіставлення відповідних термінів та висловів з їхніми перекладними версіями допомогло б встановити, чи взірцем такої риторики слугувало законодавство Речі Посполитої, чи накази османських султанів¹, але наразі обидві можливості залишаються відкритими.

Таким чином, навіть при побіжному погляді Бендерська конституція видається документом, що відображав як тогочасні політичні реалії, так і політичну традицію українського козацтва, а разом з нею – і політичну традицію степу.

¹ За взірць такого історичного та філологічного аналізу може слугувати виявлення специфічної перської, грецької, буддистської та суфійської термінології, а також перекладів слів та висловів (так званих кальок) з арабської та перської мов на турецьку, що їх виявив Р. Данкоф у згаданому творі караханідського канцеляриста Юсуфа Бала-сагунського «*Кутадгу біліг*». Див.: Yusuf Khass Hajjib. *Wisdom of Royal Glory*. P. 10–22, appendix 4 (p. 264–267).